

Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej (Yearbook of the Institute of East-Central Europe)

ISSN 1732-1395

Instrukcje dla autorów i Rocznik online:
<https://ies.lublin.pl/rocznik>

Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy

Konrad Świder^a

^a Instytut Studiów Politycznych PAN

Opublikowano online: grudzień 2019

Sposób cytowania: K. Świder, *Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” 17 (2019), z. 1, s. 97-121, DOI: 10.36874/RIESW.2019.1.4.

„Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej” („Yearbook of the Institute of East-Central Europe”) jest kwartalnikiem. Poszczególne teksty bądź całe zeszyty publikowane są w języku polskim lub angielskim. Na liście czasopism naukowych MNiSW z 31 lipca 2019 roku „Rocznik IEŚW” znajduje się z liczbą 70 punktów. Jest również uwzględniony w bazach ICI Journals Master List, Central and Eastern European Online Library, BazEkon oraz ERIH PLUS.

Konrad Świder*

Transformacja polityczna w Rosji w latach 90. XX wieku – główne problemy

Political Transformation in Russia in the 1990s: Main Problems

Abstract: In december 1991, the Soviet Union collapsed. This fact can be considered to be the most significant geopolitical event of the second half of the 20th century. As a result of the collapse of the USSR, fifteen union republics – the main units of the administrative-political and national division of the Soviet federation – gained state sovereignty and independence. One of the most important results of this process was the creation of Russia (Russian Federation), which declared itself and was recognized as the main successor of the Soviet empire. The young state faced many difficulties, which – at the level of internal policy – include carrying out socio-political-economic transformation, overcoming the deep structural crisis inherited from the late USSR, or building modern durable democratic institutions and democratic political culture. This meant that the new Russian elites needed to make a radical system change and to develop new political mechanisms in the management of this enormous country. The article will present the main problems faced by Russia and its establishment in the 1990s, with many turning points and breakthrough moments, specific to countries undergoing intensive and multifaceted post-communist transformation. Due to the importance and the role of Russia in the international system, the directions and tendencies of changes taking place in this country are particularly important, especially from the perspective of post-Soviet states and the countries of the former socialist block.

Keywords: Soviet Union, Russia, Communism, post-Communism, transformation, democracy

1. Rozpad ZSRR a Rosja

1. Rosja wchodziła w skład utworzonego na gruzach Imperium Rosyjskiego w grudniu 1922 r. Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (Związku Radzieckiego – ZSRR) jako jego największa re-

* Dr Konrad Świder – Instytut Studiów Politycznych PAN (Warszawa, Polska), ORCID: 0000-0003-3861-7607, e-mail: konrswider@gmail.com.

publika związkowa – Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (RFSRR), stanowiąc jego terytorialne i polityczne centrum. Jednak w ramach przyjętej przez partię bolszewicką strategii walki z wielkoruskim szowinizmem, nie posiadała w odróżnieniu od innych republik związkowych swojej odrębnej stolicy, narodowej filii partii komunistycznej czy republikańskiej Akademii Nauk. Podejmowane od połowy lat 80. XX w. przez władze centralne ZSRR z Michaiłem Gorbaczowem na czele radykalne reformy systemu komunistycznego, znane jako *periestrojka* (polityka przebudowy) i *głasność* (polityka jawności), doprowadziły do stopniowej demokratyzacji i pluralizacji systemu. Transformacja Rosji rozpoczęła się więc w ramach ZSRR. Rosja dominowała w ZSRR i historycznie była postrzegana jako ojczyzna światowego komunizmu. Dlatego też od przebiegu reform w RFSRR zależał przebieg procesów transformacyjnych w pozostałych czterech republikach związkowych (pewną autonomię te procesy miały w republikach nadbałtyckich – Litwie, Łotwie i Estonii – w okresie międzywojennym funkcjonujących jako niepodległe państwa). *Pieriestrojka* nie spełniała jednak oczekiwań nie tylko szeroko rozumianego społeczeństwa, ale także elit – zarówno konserwatywnych (sceptycznie nastawionych do polityki reform), jak i liberalnych (domagających się głębokich, radykalnych zmian ustrojowych). W związku z tym w ramach rosyjskiego republikańskiego aparatu partyjnego jako kontrelita wykształciła się demokratyczna i liberalna opozycja, coraz mocniej kontestująca system, skupiona wokół Borysa Jelcyna, do której dołączyła liberalizująca się inteligencja, często o rodowodzie dysydenckim, oraz tzw. *sześćdziesiątnicy*¹.

Za początek emancypacji Rosji można uznać pierwsze częściowo wolne wybory do Zjazdu Deputowanych Ludowych (radzieckiego parlamentu), które odbyły się w marcu 1989 r.² Jedną z jego frakcji była

1 Pokoleniem *sześćdziesiątników* określa się generację urodzoną w latach 30. XX w., najaktywniej reagującą na hasła chruszczowowskiej „odwilży”, której apogeum przypadło na pierwszą połowę lat 60. (stąd nazwa). Zob. М. Хевеши, *Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода*, Moskwa 2004 [M. Kheveshi, *Tolkovyi slovar' ideologicheskikh i politicheskikh terminov sovetskogo perioda*, Moskwa 2004].

2 Szerzej na temat genezy procesów demokratyzacyjnych w Związku Radzieckim i Rosji zob. Эноха Ельцина. *Очерки политической истории*, Moskwa 2001 [Ерохна Ел'цина. *Ocherki politicheskoi istorii*, Moskwa 2001]; Р. Пихоя, *Советский Союз: История власти 1945–1991*, Новосибирск 2000 [R. Pikhoya, *Sovetskii Soiuz: Istoriia vlasti 1945–1991*, Novosibirsk 2000]; B. Jelcyn, *Wyznania*, tłum. W. Sokolowski, Warszawa 1990; idem, *Notatki prezydenta: od puczu do puczu*, tłum. M. Ko-

demokratycznie i liberalnie zorientowana Międzyregionalna Grupa Deputowanych ze znanym (także na Zachodzie) dysydentem Andriejem Sacharowem (wybitnym fizykiem – wynalazcą bomby wodorowej) na czele. Przewodniczącym Rady Najwyższej ZSRR, która była komitetem wykonawczym zjazdu, został Michaił Gorbaczow. Na drugim biegunie radzieckiej sceny politycznej znajdowali się krytyczni wobec Gorbaczowa i jego reformatorskiego kursu konserwatywni i antyliberalni deputowani o poglądach komunistyczno-nacjonalistycznych i patriotyczno-mocarstwowych. Jednak w tle kształtowały się już przyszłe pola konfliktów, przede wszystkim kompetencyjnych (podważanie kompetencji zjazdów Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego [KPZR] przez Zjazd Deputowanych Ludowych). W grudniu 1989 r. odbył się II Zjazd Deputowanych Ludowych, który wystąpił z programem dalszych przemian. Wkrótce po zjeździe zmarł Andriej Sacharow, a zastąpił go Borys Jelcyn. Michaił Gorbaczow, jako przewodniczący powołanej przez zjazd Rady Najwyższej ZSRR, zabiegał o dalszą redukcję zakresu władzy KPZR i kompetencyjną decentralizację partii. III Zjazd Deputowanych Ludowych w marcu 1990 r. dokonał wyboru Michaiła Gorbaczowa (niezbyt przekonującą większością – około 60% głosów) na stanowisko prezydenta ZSRR. Celem tych działań było zastąpienie władzy partyjnej władzą państwową i władzy sekretarza generalnego Komitetu Centralnego KPZR władzą prezydenta, a więc wprowadzenie prezydenckiego systemu rządów. Elekcja ta była ostatnim sukcesem radzieckiego przywódcy; mając jeszcze znaczące poparcie w aparacie władzy, tracił je w społeczeństwie, które w większości było rozczarowane ekonomicznymi rezultatami *pieriestrojki*. W tym czasie „wydzieranie” państwa partii spowodowało niepożądane przez kierownictwo radzieckie rozszerzenie się demokratyzacji z płaszczyzny społecznej na polityczną. W marcu 1990 r. wykreślono artykuł 6 konstytucji ZSRR o przywódczej roli KPZR w państwie, co przyspieszyło rozwój organizacji, ruchów i partii politycznych³. 1 sierp-

towska, Warszawa 1995; A. Graczow, *Gorbaczow*, tłum. M. B. Jagiełło, Warszawa 2003; D. Remnick, *Grobowiec Lenina. Ostatnie dni radzieckiego imperium*, tłum. K. Obłucki, Warszawa 1997; idem, *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, tłum. M. Słysz, Warszawa 1997.

- 3 Na temat złożonego procesu kształtowania się systemu partyjnego w Związku Radzieckim w tym okresie zob. A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 129–179; И. Барыгин (ред.), *Политические партии, движения и организации современной России на рубеже веков. Аналитический справочник*, Санкт-Петербург 1999, s. 11–43 [I. Barygin (red.),

nia 1990 r. zniesiono pozostałości cenzury, a 24 września 1990 r. Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła ustawę o zgromadzeniach publicznych – normującą zasady powstawania i działalności partii politycznych.

Demokratyzacja, obejmująca stopniowo nowe obszary życia społeczno-politycznego, stworzyła warunki narodowej i politycznej emancypacji RFSRR. Bodźcem do takiej postawy Rosji były związane z pluralizacją życia społecznego (powstawanie niekomunistycznych ruchów i organizacji w skali całego ZSRR) dążenia separatystyczne w innych republikach związkowych, zwłaszcza nadbałtyckich, z którymi RFSRR się solidaryzowała. Coraz więcej podmiotów republikańskich krytykowało władze centralne i zgłaszało pretensje do ich prerogatyw, co najsilniej demonstrowały elity w republikach nadbałtyckich i RFSRR. Rosja zaczęła dublować i odtwarzać na swoim poziomie administracyjnym najważniejsze struktury prawodawcze ZSRR, przeprowadzając w marcu 1990 r. własne republikańskie wybory deputowanych ludowych. 29 maja 1990 r. zgromadzenie to wybrało Borysa Jelcyna na przewodniczącego Rady Najwyższej RFSRR – a więc *de facto* (choć jeszcze nie *de iure*) na prezydenta tej republiki. Stanowiło to zapowiedź tworzenia rosyjskich, narodowych, niezależnych od centrum, najwyższych organów władzy wykonawczej. Uchwalenie 12 czerwca 1990 r. przez rosyjskich deputowanych deklaracji suwerenności RFSRR, sankcjonującej nadrzędność ustawodawstwa republikańskiego nad związkowym, było początkiem instytucjonalnej dekompozycji ZSRR. Wówczas zaczęły powstawać już nie tylko paralelne względem radzieckich rosyjskie struktury prawodawcze, ale także i wykonawcze – ministerialne (np. *quasi*-resorty siłowe). Rozczarowana miernymi efektami *pieriestrojki* reformatorska inteligencja zaczęła manifestacyjnie popierać Jelcyna. Pozwoliło mu to 12 czerwca 1991 r. wygrać wybory prezydenckie z wynikiem 57% głosów już w pierwszej turze⁴. Wkrótce z zamiarem umocnienia pozycji prezydenta RFSRR powołano Ruch Reform Demokratycznych, do którego weszło również wiele osób z grona najbliższych współpracowników

Politicheskie partii, dvizheniia i organizatsii sovremennoi Rossii na rubezhe vekov. Analiticheskii spravochnik, Sankt-Peterburg 1999, s. 11–43].

4 V. Согрин, *Политическая история современной России. 1985–2001: От Горбачева до Путина*, Москва 2001, s. 85 [V. Sogrin, *Politicheskaja istoriia sovremennoi Rossii. 1985–2001: Ot Gorbacheva do Putina*, Moskva 2001, s. 85].

Gorbaczowa. Tak ukształtowała się pierwsza w Rosji niekomunistyczna „partia władzy” – zjawisko typowe również dla wielu innych krajów postkomunistycznych, zwłaszcza powstałych na terenie byłego ZSRR⁵. Przystępujący do rozbudowy swojej bazy administracyjnej prezydent RFSRR, za radą swojego wpływowego doradcy prawnego Siergieja Szachraja, 20 lipca 1991 r. wydał dekret zabraniający działalności struktur organizacyjnych partii politycznych i masowych ruchów społecznych w organach administracji republikańskiej, przedsiębiorstwach państwowych oraz innych instytucjach RFSRR. To w znacznej mierze taktyczne odpolitycznienie instytucji republikańskich, w tym armii i milicji, zgodnie z intencją inicjatorów tych działań oznaczało dalszą marginalizację KPZR.

Na 20 sierpnia 1991 r. było planowane zawarcie nowej umowy związkowej, cedującej wiele uprawnień centralnych na poziom republikański i przewidującej wymianę konserwatywnych ministrów. Zamiary te zostały pokrzyżowane przez nieoczekiwany pucz konserwatystów, przeprowadzony w dniach 19–21 sierpnia 1991 r. W trudnej sytuacji najlepiej odnalazł się Borys Jelcyn, który zdołał skłonić generację do przejścia na swoją stronę. Prezydent RFSRR zwiększył w ten sposób własny kapitał polityczny, stając się bohaterem tamtych wydarzeń oraz symbolem demokratycznego oporu społecznego. W tym czasie też podporządkował swojemu urzędowi wszystkie organy władzy wykonawczej ZSRR znajdujące się na terytorium Rosji, w tym KGB, MSW i armię. Już 23 sierpnia 1991 r. w trybie pilnym Jelcyn wydał dekret zakazujący działalności (delegalizacja) Rosyjskiej Partii Komunistycznej (oskarżając ją o udział w puczu) oraz KPZR (na obszarze RFSRR)⁶. Wydarzenia te okazały się jednym z przełomowych momentów w procesie kształtowania się rosyjskiego systemu politycznego. Dekrety wydane w tym okresie przez Jelcyna *de facto* stworzyły polityczno-prawne podstawy silnej władzy prezydenckiej w Rosji⁷. Gorbaczow – zepchnięty w wyniku puczu i jego następstw na margines politycznej egzystencji, uzależniony od prezydenta RFSRR w ra-

5 Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004, s. 152.

6 Zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 69 [V. Sogrin, *Politicheskaja istoria*, s. 69]; Р. Пихоя, *Советский Союз*, s. 606 [R. Pikhoya, *Sovetskij Soiuz*, s. 606].

7 W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 149, 163.

mach nierównej i niesymetrycznej dwuwładzy (państwa dualnego) – musiał zdymisjonować konserwatywny rząd i zrezygnować z funkcji sekretarza generalnego KC KPZR, a z kolei KC zmuszony został do rozwiązania partii. Wkrótce też przestał istnieć Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR. Rezultatem puczu była ponadto „parada niepodległości” republik związkowych, które przez kilka najbliższych miesięcy negocjowały między sobą warunki rozpadu imperium radzieckiego. 8 grudnia 1991 r. na spotkaniu w Puszczy Białowieskiej przywódcy najbardziej wpływowych radzieckich republik związkowych: Rosji (Borys Jelcyn), Ukrainy (Leonid Krawczuk) i Białorusi (Stanisław Szuszkiewicz) rozwiązali Związek Radziecki, powołując w jego miejsce – w celu uniknięcia próżni geopolitycznej – Wspólnotę Niepodległych Państw (WNP). 12 grudnia 1991 r. rosyjska Rada Najwyższa podjęła uchwałę o wyjściu Rosji ze Związku Radzieckiego oraz odwołaniu deputowanych rosyjskich z Rady Najwyższej ZSRR. Dokumenty ustanawiające WNP (podpisane w Ałma Acie 21 grudnia 1991 r.⁸) nadały moc prawną protokołowi do porozumienia z 8 grudnia – z formalnego punktu widzenia definitywnie likwidującego ZSRR. Michaił Gorbaczow – nieuznający przez kilka tygodni porozumień białowieskich – ostatecznie 25 grudnia 1991 r. złożył urząd prezydenta ZSRR.

2. Pierwsze lata postkomunizmu i problem reformy konstytucyjnej

W wyniku rozpadu ZSRR odrodziła się rosyjska państwowość, chociaż Rosja w przeciwieństwie do innych republik związkowych nie proklamowała niepodległości, ogłaszając jedynie suwerenność. Nowe państwo rosyjskie, odziedziczywszy po RFSRR federacyjny model administracyjno-narodowościowy, zaczęło funkcjonować pod nazwą Federacja Rosyjska. Rosja stanęła przed wielkim wyzwaniem radykalnej zmiany systemowej, przezwyciężenia dziedzictwa ZSRR, pełnej demokratyzacji – stworzenia systemu demokratycznych instytucji,

8 Oryginalny tekst porozumienia o utworzeniu WNP zob. w: „Дипломатический вестник” 1992, nr 1, s. 3–6 [„Diplomaticeskii vestnik” 1992, no. 1, s. 3–6]; „Известия”, 22 grudnia 1991 [„Izvestiia”, 22 grudnia 1991]; A. Киселев, Э. Шагина (ред.), *Хрестоматия по новейшей истории России 1917–2004*, ч. 2: 1945–2004, Москва 2005, s. 434–437 [A. Kiselev, E. Shagina (red.), *Khrestomatiiia po noveishei istorii Rossii. 1917–2004*, ch. 2: 1945–2004, Moskva 2005, s. 434–437].

funkcjonujących w oparciu o nową demokratyczną kulturę polityczną. Transformacja ta była warunkiem modernizacji (westernizacji) Rosji i przekształcenia jej w nowoczesne, demokratyczne państwo prawa. W genezie reform rosyjskich istotnym zagadnieniem była kwestia samoidentyfikacji elit rosyjskich, ich światopoglądu i politycznego charakteru, gdyż czynniki te determinowały jakość koniecznych reform. Radziecka klasa polityczna czasu końca imperium stanowiła konglomerat różnych branżowych i terytorialnych grup interesu w ramach radzieckiej nomenklatury (biurokratycznego aparatu państwa komunistycznego). Największe wpływy polityczne w RFSRR, będącej fragmentem imperium, a następnie już w postradzieckiej Rosji, miały w pierwszych latach transformacji sektory zbrojeniowy (Kompleks Wojskowo-Przemysłowy – KWP) i rolny (Kompleks Agrarno-Przemysłowy – KAP), których przedstawiciele stanowili rdzeń rosyjskiej elity władzy, jednak w tle widoczne było rosnące znaczenie sektorów surowcowo-paliwowego (Kompleks Paliwowo-Energetyczny – KPE) i bankowego⁹. Rozpad ZSRR oznaczał także dezintegrację nomenklaturowej elity politycznej. Wraz z Borysem Jelcynem, mającym bogaty partyjno-nomenklaturowy życiorys i legitymizującym swój marsz po władzę hasłami i wartościami demokratycznymi, na rosyjską scenę polityczną wpływał „demokratyczny potok”, zrzeszający obok ideowych demokratów także zwykłych politycznych oportunistów¹⁰. „Demokratyczny potok” w znacznej części zastąpił starą nomenklaturę; w 1993 r. prawie 2/3 elity politycznej rekrutowało się z jego szeregów (pozostała jej część składała się z ludzi wchodzących w skład nomenklatury partyjnej); jednak elita ekonomiczna – odwrotnie – była złożona w 70% z dawnej nomenklatury administracyjno-gospodarczej. Powyższe dane dotyczą stanowisk w aparacie państwowym istniejących w początkach postradzieckiej państwowości rosyjskiej. Ich liczba w pierwszej połowie lat 90. XX w. na fali rozbudowy biurokracji

9 KWP i KAP były najsilniej dotowane inflacyjnymi pieniędzmi z budżetu, ale nie mogły samodzielnie wydobyć się z kryzysu spowodowanego głównie utratą i załamaniem się rynków zbytu po rozpadzie ZSRR. Najszybciej do gospodarki rynkowej adaptował się KPE, przynosząc zyski, ale uciekał z nimi w inwestycje technologiczne (import technologii), by nie dotować pozostałych sektorów. Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 230–235.

10 Б. Кретов, Л. Васильева, *Российская модернизация и элита: Учебное пособие*, Москва 2000, s. 38 [B. Kretov, L. Vasil'eva, *Rossiiskaia modernizatsiia i elita: Uchebnoe posobie*, Moskva 2000, s. 38].

zwiększyła się o połowę, a stanowiska te zostały obsadzone przeważnie przez osoby należące do radzieckich środowisk nomenklaturowych¹¹. W Rosji wystąpiło zjawisko, które istniało także w innych państwach postkomunistycznych, polegające na odtwarzaniu się lub restauracji dawnej elity władzy z jej nową ideologią – pragmatyzmem.

W początkowym okresie przemian efektywność rosyjskich reform demokratycznych zależała głównie od sprawności władzy wykonawczej; jej strukturę tworzyły trzy powiązane hierarchicznie instytucje: Rada Państwowa, podejmująca decyzje o znaczeniu strategicznym; Rada Ministrów (rząd), kierująca gospodarką; i Administracja Prezydenta, kontrolująca aparat administracyjno-biurokratyczny¹². Cała egzekutywa była kontrolowana przez prezydenta Borysa Jelcyna, wyposażonego ponadto (od października 1991 r.) w kompetencje szefa rządu. Jednak na kontroli struktur wykonawczych władza prezydencka faktycznie się kończyła. Nie powiodła się bowiem prezydentowi próba ustanowienia autokratycznego nadzoru nad Radą Najwyższą (parlamentem)¹³. Przewodniczącym Rady Najwyższej został Czeczeniec, Rusłan Chasbułatow – niegdyś lojalny zastępca pełniącego w przeszłości tę funkcję Jelcyna, a teraz będący w opozycji do niego. Władzę w Rosji sprawował w tym czasie triumwirat: Borys Jelcyn, Rusłan Chasbułatow, Jegor Gajdar (wicepremier odpowiedzialny za gospodarkę, autor rosyjskiej gospodarczej „terapii szokowej”), uosabiający realne ośrodki siły politycznej. Prezydent widział jednak Federację Rosyjską jako państwo rządzone w oparciu o system prezydencki, zamierzał przeprowadzić odpowiednią reformę konstytucyjną, co wy-

11 Ibidem, s. 40. Według danych z 1997 r., do dawnej nomenklatury należało 75% otoczenia prezydenta, 57,1% liderów partyjnych, 82,3% elity regionalnej, 74,3% rządu oraz 61% elity biznesu. Ibidem, s. 42; M. Żyromski, *Teorie elit a systemy polityczne*, Poznań 2007, s. 424–425; E. Hanley, N. Jerzowa, R. Anderson, *Rosja: stary produkt w nowym opakowaniu*, [w:] I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński (red.), *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech – wymiana czy reprodukcja*, przeł. J. Wasilewski, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995, s. 52.

12 Na temat ekipy Jelcyna zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 160–162.

13 Rada Najwyższa Federacji Rosyjskiej, stanowiąc Komitet Wykonawczy Zjazdu Deputowanych Ludowych Federacji Rosyjskiej, który *de iure* uchodził za rosyjski parlament, sama *sensu stricto* nie była parlamentem, spełniała funkcję stałego przedstawicielstwa zwoływanego okresowo Zjazdu Deputowanych (model ten był pozostałością po pierestrojkowym ZSRR). W innych republikach postradzieckich, np. na Ukrainie czy Białorusi, Rada Najwyższa stanowiła pełnoetatowy stały parlament. Przewodniczący Rady Najwyższej posiadał rozległe kompetencje i był drugą osobą w państwie. Na temat struktury i wzajemnych relacji naczelnych organów władzy państwowej w Rosji w okresie 1991–1993 zob. A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji*, s. 306–329.

woływało sprzeciw parlamentu, w którym ponadto zaczęły się ujawniać siły domagające się nowelizacji konstytucji radzieckiej, a nawet restytucji ZSRR¹⁴. Tymczasem pogarszająca się sytuacja gospodarcza Rosji powodowała, że Jelcyń zaczął się borykać ze stopniowo rosnącym niezadowoleniem społecznym. Transformacja kraju pozostającego od upadku ZSRR w głębokim kryzysie strukturalnym zaczynała generować coraz większe koszty społeczne. Uwolnienie (liberalizacja) cen na przełomie 1991 i 1992 r. wywołało hiperinflację szacowaną na 3000% i doprowadziło do załamania się systemu socjalnego i płynności finansów państwa (przejście na rozliczenia barterowe), mimo to poparcie społeczne dla polityki reform utrzymywało się na wysokim poziomie¹⁵. Zarówno obóz reformatorski, jak i Rada Najwyższa zmuszone były poszukiwać sojuszników dla forsowania swoich racji. Jelcyń starał się znaleźć poparcie w regionach (republikach), więc godził się na znaczną autonomię ich organów¹⁶.

Istotnym zagadnieniem, determinującym charakter gry politycznej w Rosji, była prywatyzacja gospodarki. Wdrażana od połowy 1992 r. pierwsza tura prywatyzacji – obejmująca małe i średnie przedsiębiorstwa – odbywała się w atmosferze walki różnych grup wpływu o *pool position* w tym procesie. Mający kontrolę nad procesami ekonomicznymi obóz reform musiał szybko reagować na pełzającą „dziką” prywatyzację i starał się nadać – przełamując opór społeczny – ramy instytucjonalne (samo)uwłaszczeniu, które szeroko eksploatowało panujący chaos proceduralny¹⁷. Rząd rosyjski przyjął model prywatyzacji polegający na przekazaniu wszystkim obywatelom „po równo” czeków prywatyzacyjnych (wymienialnych w przyszłości na akcje prywatyzowanych przedsiębiorstw). Zmobilizowało to nomenklaturę gospodarczą do stawiania przeszkód powszechnemu uwłasz-

14 Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985–2004*, Warszawa 2004, s. 67–68.

15 Zob. ibidem, s. 72–73.

16 30 marca 1992 r. władze federalne zawarły z republikami wchodzącymi w skład Federacji Rosyjskiej układy federacyjne określające podział kompetencji między federalnymi organami władzy a organami republikańskimi. Układu nie podpisały Czeczenia, Inguszetia i Tatarstan (uczynił to dopiero w początku 1994 r.), natomiast Baszkiria i Kałmucja miały wątpliwości, ale jednak przystąpiły do umowy federacyjnej. Następnego dnia zostały podpisane jeszcze dwa układy: jeden z władzami krajów, obwodów i stolic; drugi – z władzami obwodów i okręgów autonomicznych. Zob. ibidem, s. 63, 70; W. Baluk, *Federalizm i polityka regionalna*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, Wrocław 2003, s. 320.

17 Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 73–74.

czeniu oraz przejmowania zarządzanych przez nią podmiotów, które w wyniku nomenklaturowej prywatyzacji nie trafiały na giełdę. Rosja była uzależniona od pomocy zagranicznej – kredytów finansowych, dostaw zboża – a ta z kolei zależała od postępów w reformowaniu rosyjskiej gospodarki, co obniżało rangę krytyki działań rządu ze strony Rady Najwyższej do poziomu zwykłej retoryki populistycznej. Niemniej jednak KWP i KAP, mające w warunkach gospodarki rynkowej spore problemy, przechodziły częściowo na pozycje przeciwników reform, które z kolei popierał KPE (choćby potentat w wydobywaniu gazu ziemnego – Gazprom).

Z czasem spór konstytucyjny między prezydentem a parlamentem zaostrzył się, co prowadziło do przesileni politycznych, zwłaszcza gdy antyreformatoryscy deputowani dwukrotnie podjęli próbę usunięcia Borysa Jelcyna z urzędu (w grudniu 1992 i w marcu 1993 r.). Problem miało rozwiązać referendum przeprowadzone 25 kwietnia 1993 r., w którym społeczeństwo poparło prezydenta¹⁸. Jednak osiągnięcie konsensusu między obozem prezydenckim a siłami konserwatywnymi w Radzie Najwyższej stawało się coraz trudniejsze. Po długich, tajnych przygotowaniach 21 września 1993 r. Borys Jelcyn wydał dekret, na mocy którego rozwiązał zarówno Zjazd Deputowanych Ludowych, jak i Radę Najwyższą, a w przemówieniu telewizyjnym zapowiedział wybory parlamentarne na 12 grudnia 1993 r. W odpowiedzi zebrana przez Rusłana Chasbułatowa w niepełnym składzie Rada Najwyższa zdymisjonowała Jelcyna, powierzając jego obowiązki Aleksandrowi Ruckojowi (wiceprezydentowi). Rosyjski przywódca, uzyskawszy poparcie prezydentów krajów WNP, rozpoczął trwające od 24 września do 5 października 1993 r. oblężenie Białego Domu (siedziby Rady Najwyższej). Wojsko, które ostatecznie stanęło po stronie prezydenta, zdobyło szturmem broniony przez uzbrojonych ochotników budynek parlamentu i aresztowało członków Rady Najwyższej. Metody i styl rozwiązania kryzysu politycznego przez prezydenta mocno odbiegały od standardów demokratycznych i były często krytykowane, zwłaszcza

18 Zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 148–149 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 148–149].

na Zachodzie, jednak dominował tam ton poparcia dla Borysa Jelcyna – zmagającego się z reakcją komunistyczną¹⁹.

Po zdecydowanej rozprawie z Radą Najwyższą prezydent 15 października 1993 r. wydał dekret, w którym zapowiedział równoległe przeprowadzenie wyborów parlamentarnych oraz referendum konstytucyjnego. Oba głosowania odbyły się w wyznaczonym terminie – 12 grudnia 1993 r. Ustawę zasadniczą w zaproponowanej przez obóz prezydenta redakcji poparło niemal 60% głosujących (przy 55% frekwencji). Nowa konstytucja definiowała państwo rosyjskie jako federacyjną, demokratyczną, praworządną, samorządną, świecką i socjalną republikę prezydencką; powoływała dwuizbowy parlament – Zgromadzenie Federalne, w skład którego wchodzi izba wyższa – 178-osobowa Rada Federacji (po dwóch senatorów z każdego z 89 regionów) i izba niższa – 450-osobowa Duma Państwowa. W wyborach do V Dumy Państwowej lub Dumy I kadencji (w celu uhonorowania tradycji rosyjskiego parlamentaryzmu sprzed 1917 r. przyjęto kontynuację numeracji z okresu przedrewolucyjnego, chociaż równoległe uwzględnia się w numerowaniu kadencji jedynie okres postradziecki), wybieranej wyjątkowo na „okres próbny” dwóch lat (a docelowo czterech), wyłoniono nową legislaturę, zdominowaną przez ugrupowania proprezydenckie (partię władzy)²⁰.

3. Kontynuacja okresu przejściowego i powstanie systemu oligarchicznego w Rosji

Pomimo faktu, iż w ostatnich miesiącach 1993 r. pozycja Borysa Jelcyna stała się znacznie silniejsza niż kiedykolwiek wcześniej, daleko jeszcze było do pełnej stabilizacji w rosyjskim życiu politycznym i gospodarczym. W lutym 1994 r. nowy rosyjski parlament – Duma Państwowa – wbrew stanowisku prezydenta uchwalił amnestię puczystów z sierpnia 1991 r. i stronników Rady Najwyższej aresztowanych w październi-

19 Na forum zorganizowanego w okresie kryzysu politycznego przez komunistów w Moskwie Zjazdu Narodów ZSRR zastępca przewodniczącego Rady Najwyższej, Jurij Woronin, wystąpił z sentymentalnym wezwaniem do restytucji Związku Radzieckiego. Apel ten został otwarcie poparty przez Rusłana Chasbulatowa, który wezwał parlamenty krajów WNP do przeprowadzenia wyborów do ponadnarodowej legislatury. Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 496–497.

20 Na temat tych wyborów i ich wyników zob. A. Czajowski, *Demokracja w Rosji*, s. 256–263; idem, *Partie polityczne i wybory*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia*, s. 89, tab. 1.

ku 1993 r., co mogło spowodować kolejny kryzys. Do nieporozumień doszło również w samym obozie prezydenckim; z rządu odeszła grupa reformatorów z Jegorem Gajdarem na czele, rozgoryczona niską efektywnością reform. Premierem został umiarkowany Wiktor Czeromyrdin, reprezentujący KPE (dyrektor Gazpromu), ale akceptowany też przez pozostałe grupy interesu i opozycję antyprezydencką.

W ten sposób w otoczeniu prezydenta Borysa Jelcyna wytworzyła się nisza, którą zaczęli wypełniać wpływowi przedstawiciele elity biznesu, będący beneficjentami rosyjskiego modelu transformacji. Połączenie koncesji ekonomicznych oraz politycznych doprowadziło do powstania oligarchii finansowej – czyli warstwy tzw. oligarchów, których pozycja kapitałowa i polityczna często wynikała z ich wcześniejszego stażu w „gospodarce komsomolskiej”. Geneza rosyjskiego systemu oligarchicznego wiąże się z osobliwościami „okresu przejściowego” (od komunizmu do kapitalizmu), a ściślej – z trzema elementami postkomunistycznej transformacji gospodarczej: prywatyzacją, demonopolizacją oraz wymianą barterową („towa za towar”). W pierwszym przypadku określone podmioty zaangażowane w grę prywatyzacyjną dążyły do przejęcia akcji prywatyzowanych przedsiębiorstw; paradoksalnie pomagało im w tym państwo, stale potrzebujące pieniędzy, i z konieczności i chętnie zadłużające się (biorące kredyty) w bankach komercyjnych (prywatnych) – pod zastaw papierów wartościowych, które z powodu permanentnej niewypłacalności państwa stawały się własnością kredytodawców. W drugim przypadku demonopolizacja rynku eksportowego i importowego, jak również obowiązujący w Rosji podwójny system cen – krajowych oraz zewnętrznych, umożliwiały posiadaczom rozmaitych koncesji (abstrahując od często mało przejrzystych i półlegalnych zasad ich przyznawania) zbijanie wielkich kapitałów na eksporcie surowców – nabywanych po cenach wewnętrznych, a sprzedawanych po cenach światowych. Z kolei powszechny wówczas barter stwarzał warunki do wymiany przede wszystkim surowców na towary deficytowe, z zyskiem zbywane za dewizy²¹. Pierwsza

21 Na temat mechanizmów kształtowania się systemu oligarchicznego w Federacji Rosyjskiej zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 314–434; Ю. Александров, *Переходная экономика: Российская версия*, Moskwa 1999 [Ju. Aleksandrov, *Perekhodnaia ekonomika: Rossiiskaia versia*, Moskwa 1999]; A. Бунич, *Осень олигархов. История приватизации и будущее России*, Moskwa 2005 [A. Bunich, *Osen' oligarkhov. Istoriia prikhvatizatsii i budushchee Rossii*, Moskwa

faza prywatyzacji uruchamiała akumulację pierwotnego kapitału oligarchicznego, który był pomnażany, pomijając metody typowo gangstersko-mafijne, m.in. przez tworzenie piramid finansowych – czyli pseudobanków, obiecujących depozytariuszom wielokrotne pomnożenie wkładów, a po krótkim czasie spektakularnie bankrutujących²². Rodzący się oligarchizm stanowił emanację korporacyjnego modelu państwa w Rosji, który determinował całokształt relacji w ramach elity władzy. System obowiązujący w Rosji można nazwać demokracją korporacyjną, w której grupy oligarchiczne (zorganizowane grupy interesu) wykazują tendencję do monopolistycznej, a nie pluralistycznej (jak w demokracjach zachodnich) reprezentacji interesów – nie tylko przez ich wyrażanie, ale też zarządzanie nimi poprzez szerokie uczestnictwo w strukturach państwowych²³.

Dźwignią rozwoju oligarchicznych grup finansowo-przemysłowych stała się zapoczątkowana w latach 1994–1995 druga tura prywatyzacji, polegająca na przekształcaniu wielkich przedsiębiorstw państwowych w spółki akcyjne, a konkretnie w holdingi: Gazprom, Łukoil, Sibneft, Logowaz, Aeroflot i inne. Baza ekonomiczna rosyjskiego oligarchizmu lokowała się głównie w sferze wydobywania i sprzedaży surowców oraz w sferze usług, a także w mniejszym stopniu w sektorze hutniczym i przemyśle maszynowym²⁴. Najbardziej znanymi w tym okresie rosyjskimi oligarchami byli: Rem Wiachiriew (Gazprom), Władimir Gusinskij (grupa Most), Wagit Alekpierow (Łukoil), Borys Bieriezowski (Logowaz), Władimir Potanin (grupa Interros-Oneksim), Michaił Chodorkowski (grupa Menatep)²⁵. Inkorporacja oligarchów do sze-

2005]; Я. Паппэ, «Олигархи». *Экономическая хроника 1992–2000*, Москва 2000 [la. Pappe, «Oligarkhi». *Ekonomicheskaja khronika 1992–2000*, Moskva 2000]; С. Перегудов, Н. Лапина, И. Семенов, *Группы интересов и российское государство*, Москва 1999 [S. Peregudov, N. Lapina, I. Semenenko, *Gruppy interesov i rossijskoe gosudarstvo*, Moskva 1999].

22 A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 101–102.

23 Zob. Л. Ионин, *Олигархи: в кавычках и без кавычек. Политологическое предисловие*, [w:] Я. Паппэ, «Олигархи», s. 10–11 [L. Ionin, *Oligarkhi: v kavychkakh i bez kavyчек. Politologicheskoe predislovie*, [in:] la. Pappe, «Oligarkhi», s. 10–11].

24 Zob. Я. Паппэ, «Олигархи», s. 25–230 [la. Pappe, «Oligarkhi», s. 25–230].

25 Oligarchowie byli bardzo aktywni na polu środków masowego przekazu, które w przeważającej części znalazły się pod ich wpływem, co w praktyce dawało im wielkie możliwości kreowania opinii społecznej. Wystarczy wspomnieć, że Rem Wiachiriew przejął gazety „Trud”, „Raboczaja tribuna”, kilkanaście tytułów regionalnych i stację radiową; Borys Bieriezowski – telewizję ORT, dwie rozgłośnie, dziennik „Niezawisimaja gaziet”, czasopismo „Ogoniok” i kilka innych wydawnictw; Władimir Potanin – m.in. poważny dziennik „Izwestia”; jednak największe znaczenie miał

regów najwyższej władzy państwowej stanowiła przejaw tendencji autokratycznych prezydenta, który coraz częściej występował z pozycji arbitra i dyspozytora koncesji politycznych, będąc prezentowany przez państwowe i oligarchiczne media jako jedyny gwarant stabilności w państwie. Krytycy Borysa Jelcyna twierdzili, że demokratycznie przyjęta „dyktatorska konstytucja” w rzeczywistości usankcjonowała „demokrację” nie tylko bez demokratów, ale także bez demokratycznych praw, instytucji i gwarancji; jedyną gwarancją miał być prezydent – lecz nie stabilizacji państwa, a nietykalności rachunków bankowych oligarchów oraz nagrabionej przez nich własności²⁶.

Beneficjentami relatywnej słabości władzy państwowej w Federacji Rosyjskiej, obok grup oligarchicznych, były władze kilku republik, prowadzące *de facto* niezależną od centrum politykę gospodarczą (Tatarstan, Baszkiria, Kałmucja, Jakucja) i same wykształcające systemy *quasi*-oligarchiczne. Przywódcy republikańscy, z urzędu zasiadający w izbie wyższej rosyjskiego parlamentu – Radzie Federacji i korzystający z immunitetu, domagali się od centrum w zamian za lojalność szerokich koncesji dla swoich regionów i wymuszali renegocjację umowy federalnej z 31 marca 1992 r.

4. Reakcja komunistyczna i okres wyborczy 1995–1996

W tym kontekście z całą mocą ujawnił się problem Czeczenii, której władze już w czerwcu 1991 r. proklamowały wystąpienie zarówno z ZSRR, jak i RFSRR. Prowokacje czeczeńskiego prezydenta Dżochara Dudajewa – niezadowolonego ze wspierania przez Kreml (także militarnie) opozycji parlamentarnej i z tego powodu taktycznie sprzymierzającego się z ugrupowaniami komunistycznymi i nacjonalistycznymi w Rosji – wobec Borysa Jelcyna, jakie miały miejsce w lecie 1994 r., i inspirowane tym sugestie części rosyjskiej generalicii skłoniły tego

koncern medialny Władimira Gusinskiego Media-Most, stanowiący w istocie imperium telewizyjne oparte na popularnym kanale NTW o zasięgu międzynarodowym, ale także obejmujący radio Echo Moskwy i kilka znaczących tytułów prasowych (w tym ilustrowany tygodnik „Itogi” oraz rosyjskojęzyczną wersję „Newsweeka”). Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 115–116.

26 Б. Кагарлицкий, *Реставрация в России*, Москва 2000, s. 152 [B. Kagarlitskii, *Restavratsiia v Rossii*, Moskva 2000, s. 152].

drugiego do rozpoczęcia w grudniu 1994 r. kampanii zbrojnej przeciwko republice²⁷. Konflikt ten, mający w istocie wiele komponentów (w tym ekonomiczny) i historycznych motywów, z powodu kiepskiego rozeznania Kremla w sytuacji w Czeczenii i braku sukcesów na polu walki, zmienił się w długą, kosztowną, okrutną i znaczoną porażkami wojnę, odsłaniając przy tym wiele patologii i niedostatków ówczesnej Rosji. Jednak kwestia czeczeńska stała się szansą powrotu do gry o wpływy we władzach dla ludzi z kręgów wojskowych i służb specjalnych, którzy w wyniku politycznej ekspansji oligarchów byli spychani na margines życia państwowego. Wzrost roli i znaczenia *siłowników* w ścisłej elicie władzy mógł więc nie być dobrze odbierany przez środowiska oligarchiczne, mające tendencje do monopolizacji przestrzeni politycznej.

Tymczasem wojna w Czeczenii zachwiała konstelacją władzy w Moskwie; 14 czerwca 1995 r. miał bowiem miejsce terrorystyczny atak czeczeńskiego komanda na Budionnowsk w Kraju Stawropolskim, w wyniku którego napastnicy zajęli miejscowy szpital – biorąc około tysiąca zakładników, co ostatecznie zakończyło się ich masakrą w czasie akcji szturmowej oddziałów rosyjskich. Tym razem Borys Jelcyn nie bardzo wiedział, jak wyjść z patowej sytuacji – tym bardziej że zostały zerwane rokowania z Czeczeńcami. Część prywatnych mediów oskarżyła prezydenta o nieudolność, co wykorzystała Duma, by to samo zarzucić gabinetowi Czernomyrdina i wyrazić wotum nieufności dla rządu. Kiedy Jelcyn nie przyjął dymisji premiera i zagroził rozwiązaniem parlamentu, Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej (KPFR) pod przywództwem Giennadija Ziuganowa – dotychczas skupiona na organizowaniu swoich struktur pod planowane na grudzień 1995 r. wybory parlamentarne – po raz pierwszy od czasu swojej rejestracji (marzec 1993 r.) ostro zaatakowała prezydenta i rozpoczęła zbieranie podpisów pod wnioskiem o złożenie go z urzędu, popartym przez większą część Dumy²⁸. Jednak wobec bliskiego już terminu wyborów osiągnięto kompromis, za który zapłaciła stanowiskami część osób z otoczenia Jelcyna. W wyborach do VI Dumy Państwowej (II

27 Zob. W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, s. 179–181; A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 104–105; B. Согрин, *Политическая история*, s. 174–176 [V. Sogrin, *Politicheskaja istoriia*, s. 174–176].

28 Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 108.

kadencji), przeprowadzonych 16 grudnia 1995 r. (przy 64,4% frekwencji), sukces odniosła KPFR – zdobywając 157 mandatów; łącznie opozycja antykremłowska zdobyła 253 mandaty na 450, a partia władzy łącznie 65 mandatów, co było jej klęską²⁹. Drugą odsłoną politycznej batalii o dalszy kierunek rozwoju Rosji miały być wybory prezydenckie planowane na czerwiec 1996 r. Borys Jelcyn już na początku tego roku zapowiedział walkę o reelekcję, ale poparcie społeczne dla prezydenta drastycznie spadało, osiągając poziom 5%³⁰. Skrajnie trudne położenie głowy państwa wykorzystała KPFR, która przeforsowała w Dumie uchwałę uznającą porozumienie białowieskie o rozwiązaniu ZSRR za bezprawne, co miało też służyć promowaniu lidera komunistów Giennadija Ziuganowa – jako ich kandydata w walce o prezydenturę³¹.

Nad retuszem wizerunku Borysa Jelcyna i podniesieniem jego bardzo małej popularności pracował cały potężny tzw. resurs administracyjny oraz sztab krajowych i zagranicznych (zachodnich) technologów politycznych. Zgodnie ze scenariuszem, Jelcyn jeździł po kraju, był niezwykle aktywny i wszechobecny w mediach; wyrażał poparcie dla idei integracyjnych w przestrzeni postradzieckiej – przede wszystkim dla koncepcji utworzenia Związku Białorusi i Rosji, obiecywał uregulowanie konfliktu czeczeńskiego³². Kreml powierzył tę ostatnią misję generałowi Aleksandrowi Lebiedziowi (również kandydującemu na stanowisko prezydenta), który został mianowany sekretarzem Rady Bezpieczeństwa. Był on już wcześniej znanym rosyjskiej opinii publicznej i cieszącym się ogromną jej sympatią *mirotworcem* z Nadniednistrza. Generał osiągnął porozumienie z Czeczeńcami, ale miało ono obowiązywać od września 1996 r., a więc już po wyborach. Borysa Jelcyna – jako patrona i gwaranta aktualnego reżimu – skłonne były też poprzez środowiska biznesowe, w tym oligarchowie i ich potężne media. Prezydent z tego powodu, iż mimo swojej nieobliczalności był najbardziej przewidywalny z całej stawki kandydatów, mógł z powodzeniem liczyć również na poparcie zagraniczne, tj. Zachodu, szczególnie w drugiej turze wyborów. Strategia wyborcza sztabu Bo-

29 Wyniki tych wyborów za: A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji*, s. 268–269, tab. 10; idem, *Partie polityczne*, s. 92, tab. 2.

30 Zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 186–187 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 186–187].

31 Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 114.

32 Zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 187 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 187].

rysa Jelcyna przyniosła pożądaną wynik i w czerwcu 1996 r., tuż przed pierwszą turą wyborów, urzędujący prezydent był najpopularniejszym politykiem w Rosji – z poparciem w granicach 35–40%, gdy z kolei popularność jego najpoważniejszego rywala, komunisty Giennadija Ziuganowa, sięgała poziomu 23–26%³³. Do drugiej tury – zgodnie z prognozami – weszli Jelcyn (35,28% głosów) i Ziuganow (32,03%), a trzecie miejsce zajął Lebidź (14,52%), który przed drugą turą w imieniu swoich wyborców i armii poparł aktualnego prezydenta³⁴. 4 lipca 1996 r. w finale wyborów prezydenckich triumfował Borys Jelcyn, uzyskując 53,82% głosów (Giennadij Ziuganow uzyskał 40,31%)³⁵. W tych wyborach społeczeństwo rosyjskie w dużej mierze głosowało według reguły wyboru „mniejszego zła”, z kolei Zachód mocno odetchnął z ulgą. Jednak komuniści z KPFR dominowali w parlamencie, skąd mogli torpedować wiele zamierzeń prezydenta, co w przyszłości będzie stanowiło dla głowy państwa rosyjskiego spory problem.

5. Schyłek epoki Borysa Jelcyna

Jelcyn, wybrany ponownie na prezydenta w lipcu 1996 r., spłacał powyborcze długi także na poziomie regionalnym. Rozumiejąc, iż w potencjalnych konfliktach z Dumą może liczyć na poparcie wyższej izby parlamentu – Rady Federacji (mimo iż w 30% opanowanej przez komunistów, to – niezależnie od przynależności partyjnej senatorów – pragmatycznie identyfikującej się z linią Kremla) – zrezygnował z prawa nominacji gubernatorów na rzecz powoływania ich w lokalnych wyborach, czym jednak pozbawił się potężnego narzędzia sprawowania władzy³⁶. Na niekorzyść Jelcyna przemawiały jego słabnące zdrowie i będące tajemnicą poliszynela problemy alkoholowe. Wkrótce pod adresem schorowanego prezydenta pojawiły się komentarze i opinie, że nie jest on w stanie pełnić swoich funkcji, a faktyczną władzę prezydencką przejęła tzw. rodzina (familia) – grupa bliskich ro-

33 A. Czajowski, *Demokracja Rosji*, s. 279.

34 Wyniki tych wyborów za: ibidem, s. 285, tab. 14; idem, *Partie polityczne*, s. 99, tab. 4. Osobliwością tych wyborów był start w nich M. Gorbaczowa, który jednak uzyskał śladowe poparcie – 0,51%.

35 A. Czajowski, *Demokracja Rosji*, s. 286, tab. 15; idem, *Partie polityczne*, s. 100, tab. 5. Obie tury wyborów prezydenckich odbyły się przy wysokiej frekwencji – prawie 70%.

36 A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 119–121.

syjskiemu przywódcy urzędników i przedsiębiorców, koordynowana przez wpływową córkę Jelcyna, Tatianę Diaczenko.

Sytuacja gospodarcza Rosji w ciągu 1996 r. pogorszyła się. Najskuteczniejszą metodę wyjścia z narastającego kryzysu Borys Jelcyn widział w kontynuacji, a nawet w przyspieszeniu reform. W tym celu dokonał on w pierwszej połowie 1997 r. gruntownej rekonstrukcji (odmłodzenia) rządu Wiktora Czernomyrdina, do którego wprowadził na stanowisko wicepremiera i ministra finansów Anatolija Czubajsa oraz kilku innych młodych reformatorskich polityków (tzw. młodo-reformatorów) – Borysa Niemcowa, Walentina Jumaszewa, Olega Sysujewa. Opracowali oni program reform pod nazwą „Siedem najważniejszych spraw” (*Siem’ głównych dieł*), życzliwie przyjęty w kraju i za granicą³⁷. Środki na jego realizację miały pochodzić z dalszej prywatyzacji, która jednak miała przebiegać według nowych, przejrzystych reguł – preferujących nie faworytów władzy, lecz inwestorów wyłanianych w uczciwych przetargach. Spowodowało to ostry konflikt między reformatorami a częścią oligarchów (Bieriezowskij, Gusinskij), przechodzących w związku z tym na pozycje zdecydowanej krytyki działań rządu i – pośrednio – samego prezydenta. Wyrażne linie podziałów przebiegały również w samym rządzie, w którym z całą mocą dał o sobie znać konflikt pokoleń, oraz wewnątrz elity biznesu (wśród samych oligarchów). Borys Jelcyn, zniecierpliwiony kiepską atmosferą i tarcamy na forum rządowym, zdymisjonował ostatecznie cały gabinet i 23 marca 1998 r. desygnował na urząd premiera młodego, 35-letniego ekonomistę, niegdyś współpracownika Borysa Niemcowa, Siergieja Kirijenkę. Było to jakby zagranie *va banque* ze strony prezydenta, który nie zamierzał rezygnować z reform, zwłaszcza w obliczu katastrofalnego stanu finansów państwa (budżetu), lecz dymisjonując Czernomyrdina – człowieka konsensusu różnych grup interesu, akceptowanego przez Dumę – zaryzykował konflikt z parlamentem. Duma dwukrotnie odrzucała wniosek o powołanie Kirijenki, ale za trzecim razem – pod wpływem otwartego szantażu ze strony Jelcyna, grożącego jej rozwiązaniem – ustąpiła.

37 Pakiet ten obejmował: wypłatę zaległych wynagrodzeń, reformę ulg socjalnych, zwiększenie produkcji przemysłowej i rolnej, aktywizację regionalnej polityki gospodarczej, urealnienie budżetu, walkę z korupcją, politykę walutowo-finansową; zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 199–200 [V. Sogrin, *Politicheskaja istorija*, s. 199–200]; A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 123.

Opozycyjna wobec prezydenta większość deputowanych powetowała sobie swoje niepowodzenie, odrzucając wszystkie propozycje nowego premiera. Ponadto 20 maja 1998 r. z inicjatywy KPFER Duma przyjęła wniosek o wszczęcie procedury *impeachmentu* Jelcyna, licząc przy okazji na masowe poparcie społeczne na fali ogarniających kraj strajków i protestów.

Złożoną sytuację gospodarczą gabinet Kirijenki zamierzał ratować metodami fiskalizmu (regulowania polityki podatkowej). Jednak 17 sierpnia 1998 r. na fali pełzającego globalnego kryzysu nastąpiło całkowite załamanie się (*default*) finansów państwowych, oznaczające *de facto* bankructwo Federacji Rosyjskiej. Co prawda, w 1997 r. pojawiły się pierwsze od czasu rozpadu ZSRR dostrzegalne tendencje progresywne w gospodarce Rosji: spadek inflacji poniżej 10%, niewielki wzrost produkcji przemysłowej i rolnej, wzrost PKB o 0,4%, a 1 stycznia 1998 r. dokonano denominacji rubla – który stał się walutą wymierną i ustalono jego kurs wobec dolara na 6:1³⁸. Jednak w rzeczywistości wskaźniki te maskowały tylko znacznie poważniejsze problemy, warunkowane przez upośledzone w wyniku politycznych kontraktów i korporacyjnych kompromisów reformy rynkowe. Podstawowe przyczyny krachu tkwiły w zadłużonym i samozadłużającym się budżecie, w niestabilnym i trawiącym rezerwy walutowe państwa systemie bankowym oraz w niestabilnym rynku papierów wartościowych; wadliwie funkcjonowały także system płatności w gospodarce i system kredytowania przedsiębiorstw. Sytuację gospodarczą bardzo komplikował masowy odpływ kapitału za granicę – zarówno krajowego, jak i krótkoterminowego zagranicznego kapitału spekulacyjnego, którego ucieczka spowodowana brakiem stabilizacji politycznej okazała się detonatorem całego kryzysu³⁹. Bez wątplenia, kryzys w Rosji oraz całej WNP z perspektywy globalnej nie był zjawiskiem odosobnionym – stanowiąc wynik obiektywnych procesów globalizacyjnych, gdyż podobne krachy miały miejsce w Azji Południowo-Wschodniej

38 B. Согрин, *Политическая история*, s. 206 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 206]; A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 132.

39 Zob. W. Marciniak, *Kryzys społeczeństwa postsowieckiego*, „Res Publica Nowa” 1998, nr 11, s. 37. Na temat szczegółowych danych liczbowych dotyczących masy kryzysowej zob. B. Согрин, *Политическая история*, s. 207 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 207].

i Ameryce Łacińskiej⁴⁰. Jednak u podstaw kryzysu finansowego w Rosji leżały także charakterystyczne rosyjskie archetypy, np. uwarunkowana historycznie i kulturowo specyfika ścieżki modernizacyjnej, określająca z kolei kulturę społeczno-polityczną⁴¹. Zatem kryzys ten należy postrzegać nie tylko w kategoriach ekonomicznych, lecz szerzej – jako strukturalny (całościowy) kryzys postkomunistycznego modelu społecznego⁴². Kryzys w Rosji był pierwszym strukturalnym kryzysem postkomunizmu⁴³. Był to w swojej istocie kryzys hipertrofii systemu oligarchicznego, który wyczerpał już swoje możliwości rozwoju i zaczął implodować, co przypominało krach rozdętego radzieckiego KWP w ostatnich latach istnienia ZSRR. Natomiast sam mechanizm kryzysowy był w znacznym stopniu generowany przez koherencję interesów elity politycznej i elity biznesu, a konkretnie przez możliwość instytucjonalnego łączenia funkcji politycznych i biznesowych.

17 sierpnia 1998 r. gabinet Siergieja Kirijenki zdecydował się na przewrócenie całej piramidy finansowej i wprowadzenie wysokiej dewaluacji rubla (kurs waluty rosyjskiej do dolara wynosił teraz 20:1). Tak skrajnie radykalne rozwiązanie – mimo proponowanych bardziej „miękkich” wariantów opanowania sytuacji – było interpretowane jako dążenie do „utopienia” konkretnych firm i oczyszczenia pola dla innych podmiotów⁴⁴. Kirijenko i jego gabinet za całe załamanie zapłacili tydzień później dymisją. Jednak w bliskiej perspektywie kryzys ten okazał się dla rosyjskiej ekonomiki swoistym *katharsis*, które pomimo zwiększenia się realnej sfery ubóstwa wyzwoliło mechanizmy samoregulacyjne w gospodarce (tani rubel ożywił produkcję krajową, zapewniając budżet i umożliwiając wypłatę zaległych świadczeń) oraz wprowadziło Rosję na drogę szybkiego wzrostu gospodarczego.

40 Zob. A. Аникин, *Финансовые кризисы в России, Азии, Латинской Америке*, „Мировая экономика и международные отношения” 2000, nr 12, s. 15–22 [A. Anikin, *Finansovye krizisy v Rossii, Azii, Latinskoj Amerike*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2000, no. 12, s. 15–22].

41 Zob. К. Холодковский, *Кризис в России и мировые процессы*, „Мировая экономика и международные отношения” 2000, nr 6, s. 62–71 [K. Kholodkovskii, *Krizis v Rossii i mirovye protsessy*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2000, no. 6, s. 62–71].

42 W. Marciniak, *Kryzys społeczeństwa*, s. 39–40; J. Staniszkis, *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001, s. 153–189.

43 J. Staniszkis, *Postkomunizm*, s. 161; eadem, *Antropologia władzy*, s. 166–169; eadem, *Władza globalizacji*, Warszawa 2003, s. 11.

44 W. Marciniak, *Kryzys społeczeństwa*, s. 37.

W czasie kryzysu finansowego walka polityczna w Rosji uległa zaostrzeniu. Sytuacja wymykała się prezydentowi spod kontroli; krajem wstrząsały strajki i protesty. Po dymisji gabinetu młodoreformatorów Borys Jelcyn chciał powrócić do sprawdzonych rozwiązań i restaurować Wiktora Czernomyrdina jako premiera, jednak Duma wykorzystująca trudne położenie głowy państwa dwukrotnie zablokowała tę kandydaturę. Prezydent także nie otrzymywał oczekiwanego wsparcia od gubernatorów z Rady Federacji, którym przewodził wpływowy mer Moskwy Jurij Łużkow – dotychczasowy stronnik prezydenta, zdradzający coraz większe ambicje polityczne. Najpoważniejszym przeciwnikiem Jelcyna byli komuniści z KPFR, lecz prezydent znalazł sposób ich neutralizacji i 11 września 1998 r. mianował premierem lubianego przez nich Jewgienija Primakowa – szefa MSZ, a wcześniej szefa wywiadu. W ścisłej rosyjskiej elicie władzy miała zatem miejsce powrotna zmiana generacyjna i powrót dawnej filozofii rządu – zmodyfikowanej pod kątem realiów postradzieckiej Rosji, co oznaczało koniec liberalnych działań w gospodarce. Z objęciem stanowiska premiera przez Primakowa wiązała się istotna okoliczność, która zdeterminowała dalszą historię Rosji. Takie wywyższenie człowieka ze sfery służb specjalnych z jednej strony zwiększyło ich wpływ na sytuację w państwie, ale z drugiej – doprowadziło też w tym środowisku do nasilenia rywalizacji, w szczególności pokoleniowej. Upadkowi gabinetu Siergieja Kirijenki towarzyszyły także inne znaczące przetasowania na szczytach władzy; w tym czasie stanowisko szefa Federalnej Służby Bezpieczeństwa (kontrwywiad) objął przeniesiony z funkcji zastępcy szefa Administracji Prezydenta, wywodzący się ze środowiska tajnych służb, 44-letni Władimir Putin, który szybko zasłynął z wyzywającego zachowania wobec premiera⁴⁵. Gabinet Jewgienija Primakowa uznawany był za rząd centrystyczny o odchyleniu lewicowym, skłonny do flirtu z komunistami i wśród nich często szukający oparcia. Nowy premier nie był bynajmniej bezwolnym i posłusznym instrumentem w dyspozycji prezydenta, a w ciągu całej najnowszej historii Rosji cieszył się największą spośród wszystkich pierwszych ministrów niezależnością od struktur prezydenckich. Mało tego, Primakow, którego popularność po opanowaniu kryzysu wyraźnie wzrosła, już wkrótce

45 Zob. A. Skrzypek, *Druga smuta*, s. 135.

miał się stać najgroźniejszym konkurentem dla słabnącego politycznie i zdrowotnie Jelcyna.

Rok 1999 miał być rokiem wyborczym, tj. wyborów parlamentarnych, więc rosyjska „walka na górze” zaostrzyła się. Pragnąca umocnić własne notowania w społeczeństwie KPFR, w sojuszu z premierem ostro zaatakowała oligarchów i kremlowską „familie”, próbując udowodnić kleptokratyczny charakter ich wzajemnych relacji. W rewanżu otoczenie prezydenta oskarżyło Primakowa o chęć przeprowadzenia zamachu stanu i zażądało delegalizacji KPFR. Nielojalność gubernatorów zmusiła pozbawionego w istocie szerokiego zaplecza politycznego Jelcyna do stanowczych działań, mających poprawić jego trudne położenie. Dla celów walki politycznej prezydent postanowił wykorzystać sytuację międzynarodową: konflikt w Kosowie i rozpoczęcie przez NATO ataków lotniczych na Jugosławię – dyplomatycznie i na gruncie sympatii społecznych wspieraną przez Rosję. Bombardowanie Serbii było w pewnym sensie tożsame z porażką rosyjskiej dyplomacji, kierowanej przez Primakowa, i osłabieniem powagi Moskwy na arenie międzynarodowej, co też od razu wykorzystał Jelcyn i 12 maja 1999 r. zdymisjonował go wraz z całym gabinetem. Zdymisjonowanie rządu przez prezydenta było mimo wszystko sporą niespodzianką zarówno dla jego przeciwników politycznych, jak i dla opinii publicznej. Zapełniając lukę po Jewgieniju Primakowie, którego odsunięcie wywołało furię w szeregach KPFR, prezydent powierzył obowiązki premiera „technicznej” figurze (bardziej urzędnikowi niż politykowi) – niegdyś dyrektorowi FSB, a obecnie szefowi MSW, Siergiejowi Stiepaszynowi, którego w sierpniu 1999 r. zastąpił Władimir Putin – ostatecznie z pewnymi oporami zaakceptowany przez Dumę. Po dymisji Primakowa KPFR przystąpiła do wielkiej ofensywy, mającej na celu ostateczne pozbawienie Jelcyna urzędu, stawiając mu pięć głównych zarzutów: bezprawne podpisanie porozumienia w Białowieży likwidującego ZSRR; bezprawność działań w sierpniu–październiku 1993 r. w Moskwie; wywołanie wojny w Czeczenii; osłabienie obronności i bezpieczeństwa Rosji; oraz wyniszczenie (ludobójstwo – katastrofę demograficzną, depopulację) narodu rosyjskiego⁴⁶. Aby przegłosować ten wniosek, KPFR musiała zebrać co najmniej 2/3 – a więc 300 gło-

46 Zob. В. Согрин, *Политическая история*, s. 219 [V. Sogrin, *Politicheskaia istoriia*, s. 219].

sów. Jednak komuniści nie byli w stanie pozyskać ugrupowań neutralnych w Dumie; podczas głosowania 15 maja 1999 r. wniosek nie zdobył wymaganego poparcia i jedynie w kwestii czeczeńskiej głosowało za nim 284 deputowanych⁴⁷. W wyborach do VII Dumy Państwowej (III kadencji) z 19 grudnia 1999 r. przy frekwencji około 62% zwycięstwo ponownie odniosła KPFR, uzyskując 113 mandatów, ale było to mniej niż uzyskały ugrupowania tworzące partię władzy⁴⁸.

Jednak szybkimi krokami nadchodziła już nowa epoka w dziejach Rosji – epoka Władimira Putina, będącego faworytem pierwszego prezydenta Rosji, który widział w nim swojego następcę i alternatywę dla komunistów... Trudno jest dokonać jakiegoś obszerniejszego i jednoznacznego bilansu epoki jelicynowskiej, bo tak można nazwać dzieje Rosji w latach 90. XX w. – dynamicznym okresie postkomunistycznej transformacji czy też radykalnej zmiany systemowej. Federacja Rosyjska pod rządami Borysa Jelcyna była państwem w stanie permanentnej przemiany, obejmującej wszystkie dziedziny życia społecznego⁴⁹. Zmiana na stanowisku prezydenta, jaka nastąpiła po rezygnacji Jelcyna 1 stycznia 2000 r. z urzędu, nie oznaczała jednak finału tego procesu. Dlatego też niezbyt zasadne wydaje się podsumowywanie tego okresu jakimś zakończeniem. Można natomiast bez wątpienia uznać pierwszego rosyjskiego prezydenta za polityka, który – z perspektywy dotychczasowych burzliwych rosyjskich doświadczeń historycznych – podczas epokowych przeobrażeń przeprowadził Rosję stosunkowo łagodnie przez trudny okres postimperialnej (w warunkach rozpadu Związku Radzieckiego) transformacji społeczno-politycznej.

Bibliografia

- Baluk W., *Federalizm i polityka regionalna*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, Wrocław 2003.
Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.

- 47 J. Zalesny, *Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej*, [w:] J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), *Federacja Rosyjska 1991–2001*, Warszawa 2002, s. 172–176.
48 Wyniki tych wyborów za: A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji*, s. 276, tab. 13; idem, *Partie polityczne*, s. 97, tab. 3.
49 A. Furier, *Dekada Jelcyna. Uwarunkowania rosyjskich przemian społecznych i politycznych 1991–2000*, Szczecin 2003, s. 256.

- Czajowski A., *Partie polityczne i wybory*, [w:] B. J. Albin, W. Baluk (red.), *Europa Wschodnia – dekada transformacji. Rosja*, Wrocław 2003.
- Furier A., *Dekada Jelcyna. Uwarunkowania rosyjskich przemian społecznych i politycznych 1991–2000*, Szczecin 2003.
- Graczow A., *Gorbaczow*, tłum. M. B. Jagiełło, Warszawa 2003.
- Hanley E., Jerzowa N., Anderson R., *Rosja: stary produkt w nowym opakowaniu*, [w:] I. Szelenyi, D. Treiman, E. Wnuk-Lipiński (red.), *Elity w Polsce, w Rosji i na Węgrzech – wymiana czy reprodukcja*, tłum. J. Wasilewski, E. Wnuk-Lipiński, Warszawa 1995.
- Jelcyn B., *Notatki prezydenta: od puczu do puczu*, tłum. M. Kotowska, Warszawa 1995.
- Jelcyn B., *Wyznania*, tłum. W. Sokołowski, Warszawa 1990.
- Marciniak W., *Kryzys społeczeństwa postsowieckiego*, „Res Publica Nowa” 1998, nr 11.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium. Upadek Związku Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków 2004.
- Remnick D., *Grobowiec Lenina. Ostatnie dni radzieckiego imperium*, tłum. K. Obłucki, Warszawa 1997.
- Remnick D., *Zmartwychwstanie. Walka o nową Rosję*, tłum. M. Słysz, Warszawa 1997.
- Skrzypek A., *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985–2004*, Warszawa 2004.
- Staniszki J., *Antropologia władzy. Między Traktatem Lizbońskim a kryzysem*, Warszawa 2009.
- Staniszki J., *Postkomunizm. Próba opisu*, Gdańsk 2001.
- Staniszki J., *Władza globalizacji*, Warszawa 2003.
- Zaleśny J., *Odpowiedzialność konstytucyjna w Federacji Rosyjskiej*, [w:] J. Adamowski, A. Skrzypek (red.), *Federacja Rosyjska 1991–2001*, Warszawa 2002.
- Żyromski M., *Teorie elit a systemy polityczne*, Poznań 2007.
- Александров Ю., *Переходная экономика: Российская версия*, Москва 1999 [Aleksandrov Ju., *Perekhodnaia ekonomika: Rossiiskaia versii*, Moskva 1999].
- Аникин А., *Финансовые кризисы в России, Азии, Латинской Америке*, „Мировая экономика и международные отношения” 2000, nr 12 [Anikin A., *Finansovye krizisy v Rossii, Azii, Latinskoj Amerike*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2000, no. 12].
- Барыгин И. (ред.), *Политические партии, движения и организации современной России на рубеже веков. Аналитический справочник*, Санкт-Петербург 1999 [Barygin I. (red.), *Politicheskie partii, dvizheniia i organizatsii sovremennoi Rossii na rubezhe vekov. Analiticheskii spravochnik*, Sankt-Peterburg 1999].
- Бунич А., *Осень олигархов. История прихватизации и будущее России*, Москва 2005 [Bunich A., *Osen' oligarkhov. Istoriiia prikhvatizatsii i budushchee Rossii*, Moskva 2005].
- Ионин Л., *Олигархи: в кавычках и без кавычек. Политологическое предисловие*, [w:] Я. Паппэ, «Олигархи». *Экономическая хрони-*

- ка 1992–2000, Москва 2000 [Ionin L., *Oligarkhi: v kavychkakh i bez kavychek. Politologicheskoe predislovie*, [in:] Ja. Pappе, «Oligarkhi». *Ekonomicheskaja khronika 1992–2000*, Moskva 2000].
- Кагарлицкий Б., *Реставрация в России*, Москва 2000 [Kagarlitskii B., *Restavratsiia v Rossii*, Moskva 2000].
- Киселев А., Шагина Э. (ред.), *Хрестоматия по новейшей истории России 1917–2004*, ч. 2: 1945–2004, Москва 2005 [Kiselev A., Shagina E. (red.), *Khrestomatiia po noveishei istorii Rossii. 1917–2004*, ch. 2: 1945–2004, Moskva 2005].
- Кретов Б., Васильева Л., *Российская модернизация и элита: Учебное пособие*, Москва 2000 [Kretov B., Vasil'eva L., *Rossiiskaia modernizatsiia i elita: Uchebnoe posobie*, Moskva 2000].
- Паппэ Я., «Олигархи». *Экономическая хроника 1992–2000*, Москва 2000 [Pappе Ja., «Oligarkhi». *Ekonomicheskaja khronika 1992–2000*, Moskva 2000].
- Перегудов С., Лапина Н., Семенов И., *Группы интересов и российское государство*, Москва 1999 [Peregudov S., Lapina N., Semenenko I., *Gruppy interesov i rossiiskoe gosudarstvo*, Moskva 1999].
- Пихоя Р., *Советский Союз: История власти 1945–1991*, Новосибирск 2000 [Pikhoia R., *Sovetskii Soiuz: Istoriiia vlasti 1945–1991*, Novosibirsk 2000].
- Согрин В., *Политическая история современной России. 1985–2001: От Горбачева до Путина*, Москва 2001 [Sogrin V., *Politicheskaja istoriia sovremennoi Rossii. 1985–2001: Ot Gorbacheva do Putina*, Moskva 2001].
- Хевеши М., *Толковый словарь идеологических и политических терминов советского периода*, Москва 2004 [Kheveshi M., *Tolkovyj slovar' ideologicheskikh i politicheskikh terminov sovetskogo perioda*, Moskva 2004].
- Холодковский К., *Кризис в России и мировые процессы*, „Мировая экономика и международные отношения” 2000, nr 6 [Kholodkovskii K., *Krizis v Rossii i mirovye protsessy*, „Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia” 2000, no. 6].
- Эпоха Ельцина. *Очерки политической истории*, Москва 2001 [Epkha El'tsina. *Ocherki politicheskoi istorii*, Moskva 2001].